

dr. Zmago Šmitek

Ko so rastline govorile

Poti slovenskih razlagalnih legend

Rojstvo idej o “govoreči naravi” zagotovo sega globoko v preteklost, nedvomno še v duhovno sfero šamanizma, animizma in animatizma. Vse prvirinske človeške kulture so na vseh naseljenih kontinentih poznale nekakšne jezike sporazumevanja z naravo. Skupno jim je bilo, da so priznavale obstoj duš v naravi (lat. *anima* – duša) ali življenjsko moč, ki prežema vso naravo (lat. *animatus* – živ), upoštevale pa so tudi osebno identiteto nekaterih rastlin, živali, kamnov pa tudi svetih zemljišč (gora, gozdov, rek...). Iz te duhovne naravnosti izvirajo številni miti, pripovedke, pravljice, basni ipd. Med zgodbami te vrste so nekatere tako izrazite ali posebne, da jim lahko sledimo na poti širjenja (difuzije) od enega kulturnega območja do drugega (npr. iz Azije v Evropo in Afriko)¹. Mnoge druge so vsebinsko enotnejše in že kar občečloveške. Prepričanje, da človeštvo izvira iz drevesa, na primer ni bilo razširjeno le v Evropi, temveč tudi v Afriki, Indiji, Indoneziji, Melaneziji, Avstraliji ter Srednji in Južni Ameriki².

Tako kot pri mnogih drugih ljudstvih je tudi po slovenskih ljudskih predstavah vse do najnovejšega časa veljalo, da so drevesa živa bitja, ki so v pradavnini, na začetku sveta, znala govoriti. “Nekoč so rekli, da je gozd govoril. Ko so ljudje šli drevo sekati, je reklo: 'Ne mene, usekaj drugo!' Nekoč je govorilo vse, vse je govorilo včasih; po tem, ko je prišel gospod bog, ko se je rodil, tedaj je postalo drugače.”³ Po tej ljudski razlagi,

¹ Branislav Rusić: *Nemušti jezik u predanju i usmenoj književnosti Južnih Slovena*. Filozofski fakultet na Univerziteti Skopje, Istorisko-filološki oddel, Posebni izdanijski, knj. 5, Skopje, 1954, str. 83–93.

² Stith Thompson: *Motif-Index of Folk-Literature*. Revised and enlarged edition, Vol. 1, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1955, str. 206–207 (A 1236 in 1251–1252).

³ Roberto Dapit, Monika Kropelj: *Visoko v gorah, globoko v vodah*. Zbirka Zakladnica slovenskih pripovedi, Radovljica, 1999, str. 9 (št. 2).

ki nekako ne upošteva krščanske dogme o stvarjenju, je človek izgubil neposreden stik s svojim naravnim okoljem šele "po prihodu" boga. Da je svet obstajal že pred časom boga, je bilo znano tudi v našem neposrednem sosledstvu, kot povedo furlanski arhivski viri iz 16. stoletja. Težko bi ugibali, ali je imel ta "instinktivni materializem" ljudske kozmogonije svoje temelje v še zgodnejših stoletjih, vsekakor pa je izhajal iz ideologije nižjih družbenih slojev⁴. Zanimivo pa je, da tudi *Rig veda* poudarja, da so rastline starejše od bogov (10.97.1) in da so se spustile na zemljo z neba (10.97.17). Zevsovi hrasti v starogrški Dodoni so izrekli prerokbe prosilcem s šelestenjem listov, ki so ga razlagali svečeniki. Les takega drevesa je bil vgrajen v ladjo Argo. Junakom je govoril s človeškim glasom in jih je opozarjal na nevarnosti. V Delfih je lovorikovec slovel kot glasnik boga Apolona. O govorečih drevesih je v 1. stoletju pisal rimski naravoslovec Plinij starejši (*Naturalis historia* 17.38).

Božjo intervencijo in njen učinek podrobneje opisuje naslednja slovenska pripoved:

Sprva so govorile vse rastline. Kadar je šel človek po gozdu, so besedovala drevesa, in če je šel po senožeti, mu je povedala vsaka zel: jaz sem za to, jaz za to. Ko so se tako med seboj pogovarjale, kakšno bolezen bo katera zdravila, je rekel njivski osat: "Jaz bom proti driski." Temu so se vse rastline glasno zasmejale. Bog jih je slišal, se razjezil in jim vzel besedo.⁵

Po naši legendi je torej do individualizacije rastlin prišlo že na samem začetku sveta. S tem ko so si zelišča določila svoje pristojnosti, so bile potegnjene prve meje v rajskem in zemeljskem vrtu. V tem seveda prepoznamo človeški pogled na naravo in njeno "uporabnost". Da so rastline pripovedovale vsaka o svojih zdravilnih sposobnostih, je bilo znano južnim Slovanom, pa tudi Ukrajincem⁶. Legenda vsebuje tudi božji pogled: ko se z nesramnim predlogom oglasi agresivni plevel, se bog odloči za daljnosežen ukrep, prepoved govornice rastlin. Ta banalni, komični dogodek "na začetku časa" je po svojih posledicah (prekinitvi besedovanja) primerljiv s svetopisemskim izgonom iz raja. V obeh primerih je človek nehal biti izključno del narave, postal je njen opazovalec, krenil je po poti kulture. S tem ni rečeno, da se je popolnoma oddaljil od narave, ki je v tisočletjih, vse do danes, še vedno odločilno vplivala na način

---

⁴ Carlo Ginzburg: *Sir in črvi. Svet nekega mlinarja iz 16. stoletja*. Studia humanitatis, Ljubljana, 2010.

⁵ Fran Erjavec: Iz potne torbe, *Letopis Slovenske matice* 1882–83, str. 334.

⁶ Lj(ubinko) Radenković: Nemušti jezik, v: *Slovenska mitologija: Enciklopedijski rečnik*, Svetlana M. Tolstoj in Ljubinko Radenković (ur.), Beograd, 2001, str. 381.

življenja človeštva. Toda po naši ljudski interpretaciji se je to zgodilo celo brez človekove krivde, po samovoljni odločitvi boga.

Mogoče bi lahko potegnili vzporednico med zgodbami o našem subverzivnem plevelu in nekaterimi pripovedmi o slovenskem mitološkem junaku, kralju Matjažu, saj se po neumni odločitvi oba postavita nasproti bogu in sta zato kaznovana, seveda ne brez posledic za človeštvo. Vprašanja o poreklu zla v naravi (vključno z vlogo stvarnika) so bila v našem neposrednem sosodstvu aktualna zlasti znotraj “krivoverskih” srednjeveških sekt bogomilov, albižanov, katarov. Domnevamo lahko, da so ti vplivi segali tudi na slovensko etnično ozemlje in pustili sledove v kmečki miselnosti. Kot božja kazen pa je prekinitev besednega komuniciranja omenjena že v starem testamentu (kot “pomešanje jezikov” ob gradnji Babilonskega stolpa)⁷.

V naši zgodbi je zanimivo tudi, da je incident sprožilo obrobno in celo parazitsko zelišče, njivski osat, *Cirsium arvense*. Rusko ime *čertopoloh* ga povezuje s hudičem, enako tudi ukrajinsko *čortopoloh* in poljsko *czartpoloch* ali *ziele czarta*. Tako so poleg bodičastega osata imenovali še nekatere druge apotropejske rastline, ki so jih obešali nad vhode v izbe ali nad vrata hlevov, da bi odganjale hudiča in druge zle sile, pač po principu, da se “klin s klinom izbija”⁸. Razumsko pojasnilo za povezavo osata s hudičem bi lahko našli v tem, da je plevel naravni sovražnik kulturnih rastlin, saj jim odjeda zemljo in hranilne snovi. Ukrajinci so verjeli, da je vse trnove, grenke in smrdljive rastline nasadil hudič, da bi se ljudje odvrnili od boga in grešili. Med te rastline spada kokolj (plevel, ki raste med žitom, *Agrostemma githago* L., poljsko *diabelek*, *diabelske kwiaty*), trnje, trsje, gorčica ipd.⁹. Po slovenskih etioloških legendah je med takšnimi rastlinami tudi tobak¹⁰.

Makedonska ljudska tradicija pripisuje hudiču stvaritev robide (*Rubus fruticosus*):

Ker ljudje niso imeli hrane, se je bog odločil, da jim posadi vinsko trto. Ko je ta obrodila, jo je zagledal hudič in ugotovil, da je okusna. Odločil se je,

⁷ Slovensko ljudsko razlago o tem glej v: Zmago Šmitek: *Od kod je ta naš svet? Slovenske pripovedi o poreklu stvarstva*. Zakladnica slovenskih pripovedi, zv. 2, Radovljica, 2000, str. 18 (št. 14).

⁸ Valerija B. Kolosova: *Leksika i simbolika slavjanskoj narodnoj botaniki. Etnolingvističeskij aspekt*. Moskva: Indrik, 2009, str. 241–245.

⁹ V. V. Usačeva: Mifologičeskie predstavlenija Slavjan o proshoždenii rastenij, *Slavjanskij i balkanskij fol'klor*. Moskva, 2000, str. 288.

¹⁰ Karel Krajczar: *Slovenske pravljice iz Porabja*, Murska Sobota, 1990, str. 64–65. Druga variana: Vinko Möderndorfer: *Koroške narodne pripovedke I*. Celje, 1937, str. 31–34. Glej tudi: Zmago Šmitek: *Rasla je jelka do neba. Zgodbe iz našega ljudskega herbarija*. Zakladnica slovenskih pripovedi, zv. 12, Radovljica, 2012, str. 70 (št. 35).

da bo tudi sam posadil takšno rastlino, ki pa je bila podobna robidi. Ko je obrodila, so ljudje kradli njene plodove, zato ji je dodal še trne. Prišel je bog in hudič (Stanal) mu je pojasnil, da je rastlina namenjena za hrano ljudem. Bog je hotel odtrgati plod, a se je zbedel. Hudič mu je dejal, da so trni zaščita proti kradljivcem, bog pa se je razjezil in ga napodil.¹¹

Kako je osat postal hudičeva rastlina pojasnjuje beloruska legenda, po kateri je bog sprva dal hudiču za hrano oves, ker mu je pomagal pri stvarjenju sveta, vendar sta se nato apostola Peter ali Pavel odločila, da ga bosta namenila za živino. Hudiča sta prestrašila tako, da je ta pozabil besedo oves, namesto nje pa sta mu prišepnila besedo osat. In do današnjega dne hudič seje osat, oves pa je ostal človeku in domači živini¹². Že sama beseda je tako lahko povezana z vznikom rastline ali pa z njeno kasnejšo transformacijo, kot je prikazano v legendah o prekletstvu božje matere, da vrba in trepetlika ne bosta rodili plodov¹³.

Plevel povezuje s črevesnimi boleznimi in posredno s hudičem tudi apokrifna *Knjiga o Adamu in Evi*, ki je nastala že v 1. stoletju pr. n. št. v helenističnem okolju, vendar v hebrejskem jeziku. Pozneje so nastali prevodi v jezike vzhodnega krščanstva in tudi v latinščino. Slovanske verzije in variante kažejo, da so delno prevodi ali adaptacije iz grške Mojzesove apokalipse. Besedilo je prišlo iz Bizanca v Rusijo v 15. stoletju, najverjetneje prek Bolgarije, saj poznamo bolgarske prevode že iz 14. stoletja¹⁴. Tudi srbski prepisi datirajo od 14. stoletja naprej. V srbskih prepisih najdemo daljšo in krajšo verzijo tega besedila. Obe verziji se strinjata, da sta Adam in Eva jedla prepovedani sadež rajskega drevesa, zato je bog kaznoval Adama z različnimi boleznimi, od katerih je bila prva bolezen drobovja (prebavil)¹⁵. Ker po izgonu iz raja človeški par ni našel hrane, je bog Adamu določil: "Trnje i čičak iz dlanova tvojih da izlazi i od znoja svojeg da se hraniš."¹⁶ Torej je poleg trnja omenjen navadni repinec ali repuh (*Arctium lappa L.*), ki je invaziven plevel. Zanimivo je,

---

¹¹ Arhiv Folklornega inštituta Marko Cepenkovi v Skopju, M. L., 1494, zabeležil Milan Risteovski v vasi Dolno Krušje leta 1970. Legendo je povedal Stojan Karamfilovski.

¹² P. P. Čubinskij: *Trudy etnografičesko-statističeskoj ekspedicii v zapadno-russkij kraj*. T. 1, Vyp. 1, Sankt Peterburg, 1872, str. 81; citirano po: Kolosova, str. 237.

¹³ Usačeva, str. 287.

¹⁴ M. D. Kagan: Apokrif o Adame i Eve, *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi*. Vypusk 2, Čast' 1, Leningrad, 1988, str. 47–51.

¹⁵ *Apokrifi starozavetni, prema srpskim prepisima*. Tomislav Jovanović (ur.), Beograd: Prosveta, 2005, str. 71 (daljša verzija) in 94 (krajša verzija); Ivan Ja. Porfir'ev: *Apokrifičeskija skazanija o vethozavetnyh lichah i sobytijah*, Sanktpeterburg, 1877, str. 213; *Biblioteka literatury drevnej Rusi*, Vol. 3, XI.–XII. centuries, Saint Petersburg, 1999, str. 104, 107. Glej tudi: Vatroslav Jagić: *Slavische Beiträge zu den biblischen Apokryphen*, I. Die altkirchenslavischen Texte des Adambuches, *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien*, philologisch-historischen Classe XLII, Wien, 1893, str. 83–99.

¹⁶ *Apokrifi...*, str. 75 in 92.

da njegovo ime v slovanskih jezikih med drugimi izhaja tudi iz korena *ded-* (npr. *dedovnik*, *d'adok* ipd.)¹⁷.

Varianta te zgodbe, a brez božjega posredovanja, je bila zapisana na Koroškem. Tudi v njej nastopa neki nekoristen plevel, ki so ga slovenski Korošci imenovali *črevec* ali *črivec* (navadna zvezdica, *Stellaria media* L.)¹⁸. Drugod na Slovenskem so mu rekli tudi *kurja čreva*, kar spominja na bolgarsko *kokoša slepota* in rusko *kuroslep*¹⁹. Ime in skriti pomen te rastline naj bi nekemu kmetu razkril sam hudobec: “Vidiš, to je črevec, ki naredi drisko.” Namesto zelišča, ki tu ni sposobno govoriti, se pojavi njegov glasnik – hudič. V tej zgodbici je le posredno nakazano, da poleg boga tudi hudič razume govorico rastlin. To bolj izrecno potrjuje folklorno gradivo drugih južnoslovanskih narodov, iz česar lahko sklepamo, da je hudič prevzel vlogo predkrščanskih bajnih bitij, ki so komunicirala z naravo²⁰. Ta bitja (demoni, vile, čarovnice ...) so bila posredniki med našim in onim svetom.

Predvsem pa je naš koroški črevec tako zelo nebodigatreba, da “bi bil morda uporabljiv le za steljo, pa še za to ni priporočljiv, ker se v gnoju zaredi”²¹. Če še dalje vztrajamo pri povezavi govorice rastlin z bibličnim rajskim vrtom, je seveda jasno, da driska tja ne sodi, zato se božji vladar na takšno možnost odzove kot na provokacijo. S tem postane vmesni in posredni člen med njim in hudičem ali med naravo in kulturo jezikavi plevel z značilnostmi sleparskega junaka (*tricksterja*). Hudič pa v zgornji zgodbici sreča človeka že po “izgonu”, v zemeljskem svetu, kjer se je črevesna težava že dodobra udomačila, in mu pokaže rastlinskega grešnika, ki mu bo še naprej grenil kulturni vsakdan. To, da hudič pove tudi ime rastline, je seveda ljudski dodatek svetopisemskemu sporočilu, da je po ustvarjenju sveta bog prepustil človeku, da ga poimenuje sam (*Geneza* 2.9). Tudi po srbskih starozaveznih apokrifih je arhangel po izgonu iz raja naročil Adamu, naj udomači divje živali in jim da imena²².

Vse te navidezne nedoslednosti je treba še nekoliko pojasniti. Po etimoloških legendah (izhajajočih iz srednjeveških apokrifov), ki so bile v 19. in 20. stoletju zabeležene pri drugih slovanskih narodih in so morale biti nekoč znane tudi na Slovenskem, sta si bog in hudič po stvarjenju razdelila svet. Tako je bog zavladal na nebu in v raji, hudič pa v peklu in na zemlji

¹⁷ Kolosova, str. 85.

¹⁸ Ponekod drugod na Slovenskem so to rastlino imenovali “červivc”. Nada Praprotnik, Henrik Freyer in njegov seznam slovanskih rastlinskih imen (*Verzeichniss slavischen Pflanzen-Namen*) iz leta 1836, *Scopolia*, 2007, št. 61, str. 74.

¹⁹ Kolosova, str. 101.

²⁰ Radenković, str. 382.

²¹ Vinko Möderndorfer: *Koroške pripovedke*. Ljubljana, 1957, str. 167 (Črevec).

²² *Apokrifi...*, str. 75.

(ali na tistem njenem delu, ki je ležal zunaj raja). Po izgonu iz raja sta se Adam in Eva znašla na nečisti zemlji, ki je pripadala hudiču in kjer so rasle malo uporabne ali celo strupene rastline²³. To nam pomaga razumeti, zakaj v rajskem okolju naš plevel nastopa še kot zdravilo, v zemeljskem okolju pa že kot povzročitelj bolezni.

Bog pa je celo na zemlji v pomoč človeku zasadil nekatera zdravilna zelišča. O slednjem govorijo nekatere slovenske legende²⁴. Po njih je Jezus skupaj s svetim Petrom ustvaril užitne gobe, hudobni duh pa strupene²⁵. Takšne legende poznajo tudi Belorusi, Ukrajinci in Poljaki. Dualistični koncept delitve rastlin na "dobre" in "slabe" omenjamo zato, ker imamo tudi med drevesi takšna, ki so po ljudskem prepričanju všečna bogu, in druga, ki so povezana s hudičem ali z drugimi nečistimi bitji.

Ob bok omenjenima koroškima pripovedma o govorečih rastlinah lahko postavimo še tretjo, ki se na videz dogaja že v sodobnem času in okolju. V tej na prvi pogled ni več kaj dosti bajeslovnega, saj v njej ne nastopata ne bog in ne hudič. Njunjo vlogo je prevzel zdravnik, kaznovani človek pa je njegov hlapec, ki si je drznil pokusiti prepovedani zeliščni napitek in si s tem brez dovoljenja pridobil sposobnost razumevanja govorice rastlin. Ko je zdravnik nekoč na travniku poslušal govorico rož, je ena od njih povedala, da zdravi drisko. Hlapec se je zasmel in s tem pokazal, da je prevaral gospodarja. Zdravnik je nato služabnika zastrupil, da ne bi nikomur izdal skrivnosti²⁶. Celotno besedilo gre takole:

Pravijo, da poznajo zdravniki rože, ki skuhan v čaju povedo, katere bolezni zdravijo. Enkrat je bil zdravnik, ki je tudi take rože imel. Poletnega dne hoče iti na travnik zdravilnih zelišč nabirat. Pokliče zjutraj svojega hlapca in mu da takih rož, da bi mu jih skuhal; zabiča pa mu: "Bog varuj, da bi ti kaj pil. Tvoja kri ni za to. In še vrelo mi prinesi." Rekel mu je pa zato vrelo prinesiti, da hlapec ne bi prej kaj popil. Hlapček pa je bil zviti. "Zakaj neki pije gospod vselej, kadar greva na polje," tako si misli. "Zakaj meni vselej prepoveduje piti. Če je za njegov želodec, je gotovo tudi za mojega." Ko so rože zavrele, si malo nalije v lonček, ker je bilo še prevroče. Ostalo pa nese gospodu, ki je zatrdno verjel, da hlapec ni odkril njegove skrivnosti. Ko se

---

²³ Ryszard Tomicki, Ludowe mity o stworzeniu człowieka: *EtnoGRAFIA Polska* 29 (1980), št. 2, str. 55.

²⁴ Zmago Šmitek: *Ko so svetniki gostovali: Slovenske ljudske legende*. Zakladnica slovenskih pripovedi, zv. 10, Radovljica, 2010, str. 16–17 (št. 9–11).

²⁵ Milena Ožbolt: *Andrejeva stopinja. Folklorne pripovedi iz Loške doline, Blok, Loškega potoka in okolice Cerkniškega jezera in Babnega polja*. Zbirka Glasovi, knj. 29, Ljubljana, 2004, str. 32 (št. 12).

²⁶ Zdravnik (Narodna povest): *Besednik* 2 (1870), str. 173–174. Glej tudi: Zmago Šmitek (ur.): *Rasla je jelka do neba: Zgodbe iz našega ljudskega herbarija*. Radovljica: Didakta, 2012, str. 19 (št. 1).

je pa odliti krop v lončku ohladil, je jel hlapec pokušati, in ker ni bilo pre-slabo, je izpil. Kmalu potem veli zdravnik hlapcu, da naj mu osedla konja, ker bi rad šel na polje. Ko sta v zelene travnike prišla, je spregovorila vsaka roža in zdravniku povedala, za katero bolezen je. Hlapec je vse slišal. Ta je dejala: "Jaz sem za mrzlico." Ta spet: "Jaz sem za jetiko." Itd. Dolgo sta hodila sem ter tja in nabrala polno torbo rož. Naposled prideta do rože, ki je dejala: "Jaz sem za izpraznjenje." Hlapec, ki je do sedaj le tiho za gospodom hodil, se ni mogel več zadržati in se je zasmel. Zdravnik se je začudil in vprašal, zakaj se smeje. "Zato, ker so tudi zdravila za d...", odgovori. "Kaj si slišal? Ali si mar pil?" "Malo sem pil." Molče zasede zdravnik konja in reče: "Danes moram še k nekemu bolniku. Ti boš šel z menoj. Mudilo se bo, torej teci tako, kakor bo tekel moj konj; dobil boš posebej plačilo, če prideva ob pravem času domov." Spodbode konja in jo udere proti domu. Hlapec je tekel na vso moč za njim. Usopihal se je bil tako, da je bil ves moker. Gospod mu veli v posteljo, da bi se ne prehladil. "Prinesel ti bom zdravila." Dal mu je nekakšna zrna in čez eno uro je bil hlapec mrtev. To je storil zato, ker je hlapec poznal zdravniške skrivnosti.

Bližnja paralela te pripovedi nam je znana iz Ukrajine: po njej je hlapec skrivaj poskusil gospodarjevo jed, v kateri se je kuhala kača, in si s tem pridobil dar razumevanja rastlin. Ker pa se je pri poslušanju zasmel, mu je gospodar utrgal steblo pelina, ki ga je moral pojesti. S tem je izgubil ukradeno sposobnost in tudi pozabil vse, kar so mu rastline dotlej povedale. V tem smislu je bila moč pelina nasprotna učinku praproti, ki (tako kot kača) prinese znanje govorice rastlin in živali²⁷.

Nekakšen povzetek zgornje pripovedi je bil v tridesetih letih prejšnjega stoletja zabeležen na Gorenjskem, v njej pa nastopata padar in študent. Tudi v tej varianti mladenič razume govorico rož, zato ga tekmeč zastrupi. V obeh primerih pa se mora žrtev pred smrtjo dodobra prepotiti (spomni-mo se bibličnega in apokrifnega izreka "*i od znoja svojeg da se hraniš*"). Zgodbica se v celoti glasi:

Padar in študent sta hodila okoli. S fantom so rože govorile in zato je vse vedel, za kaj so. Padar mu reče: 'Kadar boš imel od pota premočeno srajco, ovij jo in izpij tisto vodo. Bodo še bolj govorile!' Fant stori tako in umre.²⁸

Zgornje pripovedi se vežejo na nekatere mednarodne motive o "nemem jeziku", ki so znani v Ukrajini in na Balkanu, le da tam namesto našega

²⁷ M. A. Maksimovič: Dni i mesjacy ukrajskogo seljanina, *Russkaja beseda*, 1856, št. 3, str. 73–108; citirano po: Kolosova, str. 223–224.

²⁸ Fr(ance) Stele: Izročilo Tomaža Steleta. Narodno blago iz Tunjic pri Kamniku. *Etnolog* 10–11 (1937–1939), str. 337 (št. 16).

napitka iz rož omenjajo zvarek iz telesa bele kače. Po zapisu iz ukrajinske Vinice je po zaužitju jedi iz kačjega mesa mogoče razumeti govorico rastlin in tudi, za katero bolezen je katera²⁹. A tudi v Kotljah na Koroškem je bilo znano, da “če hočeš slišati, kako govorijo rože, moraš pojesti juho, v kateri je bila skuhana bela kača”³⁰. Tragični konec naše zgodbe je prav tako povsem skladen s splošnim pravilom, da tisti, ki ima sposobnost razumevanja nemega jezika, o tem ne sme povedati nikomur, saj bi si sicer priklical smrt³¹.

Lik zdravnika ali padarja v obeh naših zgodbah ima verjetno še premoderen pomen, povezan z magičnimi obredi in poznavanjem zdravilnih rastlin. V zapisnikih madžarskih čarovniških procesov iz 18. stoletja je bilo o ljudskih zdravilkah pogostokrat zapisano, da “so jim govorila zelišča”³². “Doktor” je tudi nepogrešljiv član maskiranih plesnih skupin, ki nastopajo v angleških vegetacijskih obredih, in tisti, ki pozna eliksir življenja. Po indijski mitologiji je prav zdravnik Dhanvantari bogovom prinesel iz praoceana rajsko pijačo *somo* (*Ramajana* 1.45.20). *Rig veda* primerja zdravnika s kraljem (10.97.6), enak kraljevski status pa med zdravilnimi rastlinami pripisuje tudi *somi* (10.97.18).

Po ljudskih predstavah se je bog v času stvarjenja pogovarjal tudi z živalmi³³.

Pri južnih Slovanih je bil jezik sporazumevanja z rastlinami in živalmi znan kot “nemušti jezik”, “živalski jezik” in podobno. Makedonski etnolog Branislav Rusić je razložil pomen besed “nemušti jezik” v pomenu jezika nemih bitij, pri čemer pojem “nem” lahko pomeni tudi tuj, nerazumljiv³⁴. Tako je bilo označeno predvsem besedno komuniciranje z živo in neživo naravo, ne le sporazumevanje z gibi. Slovenske pripovedke omenjajo, da so divje žene govorile neki svoj, ljudem neznan jezik³⁵. Po južnoslovanskih razlagah so tovrstno komunikacijo obvladali poleg boga in hudiča tudi svetniki (npr. sveti Sava), vile, čaravnice in nekateri junaki, ki so živeli v pradavnem času in se pogovarjali z živalskimi pomočniki. Takšen je bil npr. kraljevič Marko, ki je poznal govorico svojega konja. Mitološki in pravljичni junaki so se lahko občasno celo spremenili v različne živali ali rastline.

---

²⁹ Čubinskij, str. 210; citirano po: Kolosova, str. 220.

³⁰ Franc Kotnik: Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic. *Etnolog* 15 (1942), str. 1.

³¹ Radenković, str. 381.

³² Éva Pócs: *Between the Living and the Dead: A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age*. Central European University Press, Budapest, 1999, str. 154.

³³ Milko Matičetov: *Zverinice iz Rezijske*. Ljubljana–Trst, 1973, str. 49 (št. 3).

³⁴ Rusić, str. 25–27.

³⁵ Roberto Dapit, Monika Krojepej: *Visoko v gorah, globoko v vodah: Velikani, vile in povodni možje*. Zakladnica slovenskih pripovedi, zv. 1, Radovljica, 1999, str. 27 (št. 16).

Po prvem grehu so s svetom narave lahko komunicirali le še redki preprosti in pravični posamezniki. Po južnoslovanskih ljudskih pripovedih so bili to zlasti neuki otroci in tisti odrasli, ki so bili blizu naravi (pastirji, hlapci, drvarji, lovci ipd.), ter tisti, ki so se odlikovali po podjetnosti in hrabrosti³⁶. Človek je bil lahko z znanjem “nemega” jezika obdarjen od rojstva ali pa si ga je pridobil sam, na primer z zaužitjem čarobnega zvarka ali zelišča ali pa si je to znanje prislužil kot plačilo za določene usluge nadnaravnemu bitju (vili, kačjemu kralju ...). Neka slovenska pravljica opisuje, kako se je kmečki sin v mestnih šolah naučil razumeti regljanje žab, lajanje psov in žvrgolenje ptic, s tem znanjem pa si je potem pridobil bogastvo in različne časti³⁷. To nas spominja na pripovedi o potujočih študentih “črne šole” (tj. teologije) in o klerikih, ki so jim pripisovali sposobnosti čaranja³⁸. Vir teh pripovedi je seveda še starejši, saj so med poznavalce ptičje govorice šteli praktikante magije, kakršen je bil judovski kralj Salomon (*Koran* 27.16), in takšne junake, kot je bil germanski Siegfried po tem, ko je premagal zmaja.

Za vse druge smrtnike je veljalo, da so ohranili le omejeno možnost komuniciranja s svetom narave. Pomembna pa ni bila le vsebina, temveč tudi melodija te “govorice”. To pojasnjuje slovenska zgodbica o vranah, ki so baje imele nekoč najlepše glasove med vsemi pticami. Človek bi jih kar naprej poslušal, ob tem pa bi seveda zanemarjal molitev in vsakdanje delo. Zato je bog vranam njihovo rajsko petje zamenjal z neprijetnim krakanjem³⁹. Ta ljudska pripoved morebiti ni zelo stara in nas spominja na legende ali pridižne zglede iz 17. in 18. stoletja, je pa vseeno dovolj zanimiva, ker nas opozarja na vprašanje ritma in intonacije v “naravnem komuniciranju”. Iz raziskav Inje Smerdel vemo, da so naši kmetje še vse do sedemdesetih let prejšnjega stoletja vodili vprege delovnih volov tako, da so jim ukaze izrekli v zvočno ubrani melodiji. Spodbujali so jih tudi z bolj ali manj monotonim petjem in z žvižganjem⁴⁰. Torej ni bila pomembna le vsebina izrečenega, temveč tudi to, kako je bilo sporočilo posredovano in kdo je bil tisti, ki je imel besedo. Udomačene živali znajo zelo dobro prepoznati glasove svojih gospodarjev.

³⁶ Rusić, str. 37–38, 43–44.

³⁷ *Kaj ptiči pojo?* Arhiv ISN ZRC SAZU, ŠZ 7/217, 26. Objavljeno v: Monika Kroepej: *Pravljica in stvarnost*. Ljubljana, 1995, str. 219 (št. 51).

³⁸ Vatroslav Jagić: Južnoslovenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje, v: Vatroslav Jagić: *Izabrani kraći spisi*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1948, str. 190–191.

³⁹ Vesna Penec in Lidija Toplišek: *Petrina in Striček, Folklorne pripovedi iz okolice Celja in Laškega*. Zbirka Glasovi, zv. 36, Celje, 2009, str. 116–117 (št. 115).

⁴⁰ Inja Smerdel: Zvok besed, glas zvokov. O kulturi sporazumevanja z delovnimi voli na Slovenskem. *Etнолог* 19 (2009), str. 37–77 (zlasti str. 54 in 65–71).

Naši kmetje so verjeli, da domači voli čutijo in se odzivajo kot ljudje, le da ne znajo govoriti. Njihovo govorico bi po slovenskih ljudskih razlagah lahko za trenutek razumel le tisti srečnež, ki bi imel na kresno ali božično noč pri sebi praprotni cvet ali praprotno seme. Pripovedi o tem so bile znane pri številnih evropskih narodih, praprotno seme pa naj bi bilo mogoče pridobiti namenoma ali po naključju (ko je npr. padlo človeku v obleko ali obuvalo)⁴¹. Slovenski pastirji in hlapci so tako na kresni večer hodili ležat na praprot v gozd ali pa so si s praprotjo postiljali v hlevu ob živini. Polnočni pogovor živine bi uspelo slišati le tistemu, ki je bil brez greha⁴².

Če nam je ta tesna zveza z domačimi živalmi razumljiva in logična, pa je bolj zagonetno človekovo sporazumevanje s svetom divjine. Kot pravo nasprotje žvižganju volom, ki je imelo na živali terapevtski učinek, bi lahko navedli slovenski rek "rakom žvižgat in ribam gost", ki pomeni, da je določeno dejanje povsem brezplodno⁴³. Ta izrek je bil znan že v 17. stoletju, in sicer "šel je rakom žvižgat – umrl je", kar omenja Janez Vajkard Valvasor. Isti avtor poroča tudi, da so preprosti ljudje razumeli žvižganje rakom kot povsem smotno dejanje in ga tudi podrobno opiše:

Prav najboljši raki te dežele ljubijo reki Krko in Kolpo, in kakor jih sicer lovijo z vršami in še na različne druge načine, tako imajo poseben in celo smešen način za lovljenje teh iz Kolpe. Na palico privežejo zemeljskega črva; tako palico potopijo v vodo in jo približujejo luknjam, ki so večinoma v trdih skalah; potem žvižgajo z usti določen napev in čudno melodijo; tako pridejo potem raki ven iz svojih lukenj in jih z drugo palico, ki je na enem koncu razcepljena, zagrabi in potegnejo ven [...] Meni se je to zdelo prav smešno in kot pravljica, ko sem slišal, da jim žvižgajo. A so mi odgovorili, da bi redko prišli iz lukenj, ko jim ne bi žvižgali; kakor hitro pa jim žvižgajo, pa takoj prilezejo ven. Ker zna tudi eden bolje žvižgati kot drugi, zato pogosto taki žvižgalci rakom tekmujejo med seboj in preizkušajo, kateri zna najbolje zažvižgati rakov napev [...] Zato sem nekega starega Hrvata po imenu N. Polakauich [...] vprašal, ali raki ne pridejo ven tudi brez žvižganja? Pa je rekel: "Ne. Ne gredo ven." Prav redko se zgodi, da kakšen pride ven, če ne žvižgaš; ker je voda kristalno bistra in rak vidi človeka. Kakor hitro pa zažvižgaš njihov napev, pridejo raki ven iz mnogih lukenj. In če nekdo, ki žvižga, dobi sto rakov, jih drugi brez žvižganja ne bo dobil šest.⁴⁴

---

⁴¹ T. A. Agapkina, Paprat, v: *Slovenska mitologija: Enciklopedijski rečnik*, Svetlana M. Tolstoj in Ljubinko Radenković (ur.), Beograd, 2001, str. 416.

⁴² Rusić, str. 57.

⁴³ *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (dalje SSKJ), knj. 5, SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1991 (geslo: žvižgati).

⁴⁴ Valvasor III., str. 453.

Tako so lovili pri Vinici, Pobrežju in tam okoli.

Človekovo komuniciranje z živalmi je Valvasorja kot naravoslovca tako zanimalo, da je zbral še nekaj tovrstnih podatkov. Ob opisu Cerkniškega jezera je pripomnil, da

“poleg rib živi tu tudi neverjetna množina pijavk, ki se mu, kadar kdo stopi noter, takoj obesijo na noge. Nenavadno je, da kadar se tem pijavkam zakliče nekaj določenih besed, te potem trumoma pridejo k človeku. O tem mi je prvič poročal zgoraj omenjeni stari ribič, Jernej Roženta (Jerne Roschenta), dasiravno mu nisem verjel, dokler se na lastne oči nisem čisto prepričal. Rekel je, da se pijavke pogosto zberejo okoli človeka, kakor hitro jim zakliče tele besede: *Pij mene pjauka! Pij mene pjauka!* In da bi mi o tem pred očmi prikazal takojšen preizkus, je šel sam noter in na pravkar povedani način zaklical oziroma dejansko bolj zapel besede *pij mene pjauka* itd. Nakar sem sam z začudenjem videl, kako so se pijavke zgnetle k njemu. Kadar pa ni pel teh besed, jih je malo prišlo k njemu. In to se je vpricho mene zgodilo 1. Octobris 1685.”⁴⁵

Naposled je zapisal tudi, kako privabiti murna iz njegove luknje:

“Samo pri Turkih in na naših mejah (verjetno je pri tem mislil Belo Krajino, op. Z. Š.) spravljajo ven murne tudi z določenimi besedami. Kakor sem sam slišal od nekega Turka (Uskoka), da se je hvalil, da mu morajo murni priti iz lukenj, če dvakrat ali trikrat izreče nekaj besed. To je potem prav običajno tudi pri drugih Turkih, v Bosni in Liki. Besede se glasijo takole: *Pole saide na tuoie duore Zhemo uieste tuoie szenze. Muren, pridi iz svojega dvora! Tvoji mladi me hočejo ugrizniti.* Nato jadrno prihitijo ven, da se mora čuditi tisti, ki tega še nikoli ni videl”.⁴⁶

Kratka besedila za vabljenje murnov iz njihovih bivališč so bila znana še v drugih slovenskih pokrajinah, tako kot tudi nagovarjanje pikapolonic, naj poletijo proti nebu, ali prošnje polžem, naj pokažejo roge. Veliko takšnih primerov je objavil že Karel Štrekelj v svoji veliki zbirki slovenskih ljudskih pesmi in jih uvrstil med otroške pesmice⁴⁷.

O sporazumevanju človeka z rastlinskim svetom imamo Slovenci nekaj slikovitih, a nič kaj spodbudnih primerjav. “Videti travo rasti in slišati planke žvižgati” je pomenilo “videti in slišati stvari, ki jih v resnici ni”.

⁴⁵ Valvasor IV., str. 652.

⁴⁶ Valvasor III., str. 457.

⁴⁷ Karol Štrekelj: *Slovenske narodne pesmi*, zv. IV. Ljubljana, 1908–1923, št. 7990–7993 (murnu), 7981–7986 (pikapolonici), 7994–8000 (polžu).

Neumen človek si je lahko prislužil opazko, da “sliši travo rasti”⁴⁸. Narava je bila po takšnih sodbah nema, gluha in neodzivna, saj se je reklo tudi “gluh kakor kamen”, “molči kot kamen”, “mrtev kot kamen” in podobno⁴⁹. A že spet je bila kmečka pamet tista, ki je razmišljala drugače. Ljudske ideje o živosti kamnov smo komentirali že na drugem mestu, zato tega ne bi ponavljali⁵⁰. O komuniciranju z drevesi pa npr. govori naslednja rezijanska ljudska zgodba:

Če žena kdaj rodi na prostem, je tisti kraj svet. Nekoč je neka noseča žena šla preko gore. Prijela jo je slabost in je porodila pod hrastom, pod katerim je bila tudi bukev. Na tem kraju so se žene vselej priklonile. Ko so bukev hoteli podreti, je pritekla kri. Veja sama je rekla, da je bila prva botra. Šli so k duhovniku in tudi ta je dejal, da je bilo tako.⁵¹

To, da je drevesna veja nekaj “rekla”, kaže na mit o prvotnem soglasju človeka in drevesa. Milko Matičetov je botrovsko vlogo drevesne veje pojasnil s staro navado, da se mati ne sme prva dotakniti novorojenca, pač pa ga mora vzdigniti (človeška) botra. Tako je zapisano že v listini iz Mužaca, leta 1578: “*comadre a levar de terra*”⁵². Po podrobnejšem poizvedovanju med rezijanskimi vaščani je Matičetov odkril še nadaljevanje:

Mož tiste porodnice je hodil na delo mimo kraja, kjer je žena rodila. Opazil je, da se mu veja klanja, pripogiblje. Začuden, saj ni bilo nobenega vetra, je šel, da bo vejo odsekal, pa je že ob prvem dotiku (sekire) pritekla iz nje kri. Ko je žena doma slišala, kako in kaj, je brž uganila, da je to bila “botra veja”, s katero je pred časom prišla novorojenčka.⁵³

Rojevanje ima v omenjeni pripovedi posebno simboliko, saj se poleg človeških bitij rojevajo le še plodovi “rodnih” dreves in drugih rastlin. Plod (žir) imata tako bukev kot hrast, “obrodi” npr. tudi trta, žito ..., kar pa že ne velja več za živali, za katere so na Slovenskem skoraj brez izjeme rabili druge izraze (povreči, skotiti). Biti krstni boter otroku je nekoč pomenilo status, primerljiv s krvnosorodstvenim razmerjem. Običajno, ne pa vedno, so krstnega botra in botro izbirali v krogu ožjega sorodstva.

---

⁴⁸ SSKJ, knj. 5, Ljubljana, 1991 (geslo: trava).

⁴⁹ SSKJ, knj. 2, Ljubljana, 1975 (geslo: kamen).

⁵⁰ Zmago Šmitek: *Poetika in logika slovenskih mitov*.

⁵¹ Metod Turnšek: *Od morja do Triglava. Narodopisni zapiski iz slovenskega obrobja*, Druga knjiga. Trst, 1954, str. 31.

⁵² Milko Matičetov: Pregled ustnega slovstva Slovencev v Reziji, *Slavistična revija* 16 (1968), str. 226.

⁵³ Matičetov, 1968, str. 227.

Na to, da je bilo razmerje z drevesno botro počlovečeno, opozarja tudi omemba krvi, ki priteče iz debla.

V slovenskih in tudi slovanskih in evropskih legendah o nastanku rastlin v času stvarjenja sveta lahko opazimo skupna motivna jedra, ki se ponavljajo, vendar v različnih kombinacijah. Kot vidimo tudi iz našega tokratnega primera, so v procesu srednjeveške ljudske kreativnosti imeli izredno privlačno moč apokrifi, ki so različne starokrščanske tradicije povezovali z lokalnimi poganskimi izročili. V slovenskih variantah ljudskih pripovedi o nastanku rastlin, o njihovih lastnostih in o njihovi usodni povezavi z ljudmi, nastopajo kot nekakšne orientacijske točke bog, človek in hudič, človeški prastarši, tragični izgon iz raja, znoj, trnje in plevel pred rajskimi vrati, pa tudi usodni pomen besede, bodisi božje ali vražje, ali pa kar govorica rastlin. Vse drugo je bilo prepuščeno imaginaciji in umetniški veščini pripovedovalcev.

Tovrstno tematiko zasledimo v različnih variacijah celo v sodobni medijski kulturi. V televizijskem oglasu slovenske oglaševalne agencije Publicis iz leta 2009 hudič povzroči zgago, kar je povsem v skladu z že omenjenim ljudskim izročilom. Hudič je prikazan na zabaven način, z veliko glavo in trizobimi vilami v rokah, ob ognjenih zubljih, ki razsvetljujejo temino pekla in obenem ponazarjajo pekočo bolečino. Tedaj se pojavi tableta Bayerjevega Rupuruta, ki hudiča v hipu prežene in nato odpravi želodčne težave⁵⁴. Težko bi verjeli, da je avtor tega oglasa poznal ljudsko zgodnico o koroškem kmetu, hudiču in "črevcu", okoli katere smo spletli pričujoči esej. Gotovo se tudi ni kaj dosti zavedal njenega mitološkega in legendnega ozadja. Kljub temu je, načrtno ali po navdihu, krenil po poti ljudskih pripovednikov. Svoje sporočilo je vsebinsko res prilagodil zahtevam 21. stoletja, sestavil pa ga je iz dobro znanih in trdoživih simbolov in alegorij (prisposodob), razumljivih vsakomur.

---

* Eseji o slovanskih mitologijah so bili napisani za simpozij, ki smo ga skupaj s Študentsko založbo organizirali v okviru festivala Fabula.

---

⁵⁴ Simona Klaus: *Folklor v množičnih medijih na Slovenskem v obdobju od 1980 do 2010*, Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana, 2012, str. 170 in slika 41.